

A LIBERTINUS IRODALOM FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A 18. század második felét meghatározó francia libertinus irodalom magyarországi recepciójának tanulmányozása egyszerre tűnhet túlságosan szűk vagy éppenséggel nagyon tág kutatási területnek. Ha a kérdést a magyar irodalomra gyakorolt hatás felől közelítjük meg, akkor valóban meglehetősen kevés a rendelkezésünkre álló, kutatásra érdemes anyag. A korszakkal foglalkozó irodalomtudósaink egyetlen szerző, Fekete János gróf esetében egyeznek meg abban, hogy egyes művei alapján – mint az 1760-as években íródott conte-jai és versei – az ekkor már Európa-szerte elsősorban a nemesség körében közkedvelt libertinus irodalom követőjének tekinthető. Igaz, hogy a *Mes Rhapsodies*-ban megjelenő, francia nyelven írt sikamlós, sőt helyenként, a szerzetesek életéről szólva antiklerikális történetei nem eredetiek,¹ mégis a magyar irodalom történetében különleges helyet foglalnak el, mint – legalábbis az eddigi kutatások alapján – egyedüli irodalmi dokumentumai a Magyarországra is behatólagos libertinizmusnak.

A libertinus irodalom, és egyáltalán a libertinus eszmék fogadtatásának azonban van számos más forrása is, amelyeknek megismerésével e téma inkább számíthat gazdag és izgalmas kutatási területnek, mint hiábavaló problémafelvetésnek. Jelen tanulmányunk ennek a mindmáig feldolgozatlan kutatási témának csupán néhány aspektusát szeretné bemutatni, és az általunk követett módszer segítségével néhány ösztönző tanulságot levonni.

A kutatás során a következő kérdésekre szerettünk volna választ kapni: (1) Kik voltak, akikre leginkább hathattak a libertinus eszmék, (2) ezek milyen csatornákon keresztül jutottak el hozzájuk, és (3) hogyan hatottak, végül pedig (4) milyen befolyással voltak a libertinus eszmék a gondolkodásmódra, az életvitelre, (5) illetve hogyan viszonyul a libertinage magyarországi visszhangja a francia műveltség egészének a fogadtatásához. Tanulmányunkban főként az első kérdésre igyekszünk majd választ adni.

A 18. századi francia műveltség európai terjedésében a legfőbb szerepet a könyv játszotta. A libertinizmus magyarországi megjelenésében is egyértelműen a libertinage világát ábrázoló könyvek működtek közre leginkább, ezért témánk szempontjából kiindulópontul szolgált a korabeli magánkönyvtárak azon csoportja, amelynek jelentős francia vonatkozású könyvvállománya volt. Annak ellenére, hogy a fellelt és számba vett könyvjegyzékek alapján sokat ígérő kép bontakozott ki, nem téveszthettük szem elől azt sem, hogy bármilyen szellemi hatásról legyen is szó, egy könyvtár jegyzéke nem elegen-

¹ KOVÁCS Ilona, *Les contes libertins du comte Fekete*, Annales Universitaires Sectio Philol. Moderna, 1989–90, 19.

dő ahhoz, hogy végleges következtetéseket vonjunk le a tulajdonos(ok) szellemi beállítottságára, gondolkodásmódjára, műveltségére, olvasmánykultúrájára vonatkozóan. Tudjuk, divat volt ebben az időben francia könyveket vásárolni, sokan tehát emiatt is gyűjthették őket. Az viszont, hogy milyen típusú francia könyvet és milyen arányban vettek meg, az már feltétlenül érdekes kérdés lehet. Másfelől viszont a különböző jegyzékek közti eltérések megmutatják például, mi volt meg szinte mindenhol, mi számított a legdivatosabb könyvnek – még ha nem olvasták is el – például a szépirodalmon belül. A főúri magánkönyvtárak állományának ismerete már csak azért is alapvetően fontos, mert a könyv sokféle szerepet töltött be a főnemesség esetében: nem csupán a tudás irányítója, hanem az életmód egyik fontos eleme és a társadalmi szerep megerősítésének eszköze is volt, olvasási szokásuk pedig kihatott más társadalmi csoportokra is.²

Amennyiben egy könyvtár állománya fennmaradt, és a könyvek kézbe vehetőek, nagy előrelépést jelentenek az olvasmányélményre vonatkozó bejegyzések, a könyv lapjain lévő ceruzajelzések. Még akkor is, ha ezekkel óvatosan kell bánni, hiszen csak feltételezhetjük, ki olvasta a könyvet és milyen szándékkal jelölte be az adott részeket.

Mivel a magánkönyvtárak gyűjteménye alapján levonható következtetések nem elégségesek a libertinizmus hatásának megállapításához, a kiválasztott személyekre, családokra vonatkozó, közvetlen dokumentumok feltárása is szükséges. A levéltári kutatások viszont azért hozhatnak a vártnál kevesebb eredményt, mert épp a mi szempontunkból legizgalmasabb magánlevelezéseket, saját kezű feljegyzéseket semmisítették meg vagy azok semmisültek meg maguktól a leginkább. Ennek ellenére bőven találunk fontos információkat a családi levéltárak más iratai között, mint például a gazdasági ügyekben folytatott levelezésekben, a különböző leltárakban, postakönyvekben vagy esetleg a peres iratokban.

Végezetül, a fent megjelölt kérdésekre – harmadik forrásként – a kortársak visszaemlékezései, beszámolóí alapján adhatunk választ. Ezen elsősorban azokat a nyomtatásban is megjelent levelezéseket, naplókat, titkos iratokat, úti beszámolókat értjük, amelyek reflektálnak a minket érdeklő személyek személyiségére, életmódjára, kapcsolataira, tevékenységére stb. Ide nemcsak a magyar kortársak sorolandók, hanem külföldi utazók beszámolóí is. Ebben az esetben azonban az elfogultság, az emlékezés szubjektivitásának tényezőjével kell számolnunk.

1. Kik érdeklődtek a libertinus eszmék iránt?

A 18. század második felének Európájában általánosan érvényes, hogy a művelődés terepén a nemesség játszotta a legjelentősebb szerepet, a kulturális javakból ez a réteg részesült leginkább. Ez még inkább érvényes Közép-Európára, s így Magyarországra. Itt főként a nemesség felső és – többé-kevésbé – középső rétegei váltak fogékonnyá az új eszmék iránt, bár hozzá kell tenni, a felvilágosodás mindinkább áthatotta a magasabb

² Daniel ROCHE, *Les républicains des lettres*, Paris, 1988, 84.

polgári, értelmiségi köröket is. Minthogy a felvilágosodás elsősorban a magyar főnemesség körében terjedt, ezen belül kell keresni az arisztokráciának azt a csoportját is, amelyik a libertinizmus eszméivel is kacérkodott. Azokról a főnemesekről van szó, akik a kor európai műveltségének színvonalán álltak, hátat fordítottak a barokk hagyománynak, műveltségnek, és gazdagságuknak köszönhetően képesek voltak a legújabb európai szellemi folyamatokkal lépést tartani, maguk körül – nyugati mintára – magas színvonalú, pezsgő életet teremteni. Ők azok, akik az új műveltségnek „kis gócpontjait”³ hozták létre birtokukon. A köznemesség, a városi polgárság, az értelmiség körén belül egyelőre nem végeztünk kutatásokat, ugyanis olyan eredményekkel nem számolhatunk, mint a főnemesség esetében. Mint Kosáry Domokos megjegyzi: „az átlag köznemes a maga szűk világába zártan nemcsak maga nem gyűjtött könyveket, hanem gyanakvással, ellenérzéssel vette tudomásul, hogy a főurak divatmajmolásuk újabb jeleként, az ősi erényeket elhagyva százával szedik össze a francia vagy német könyveket.”⁴ Kosáry ezután hozzáteszi, hogy a képet árnyalni kell, mert különösen a század vége felé a köznemesség magasabb rétegeiből is mind többen és többen kapcsolódnak be az új könyvkultúrába, illetve ismerkednek meg az új szellemi áramlatokkal. Ugyanakkor a meginduló érdeklődés elsősorban nem a libertinus regényirodalomra irányult, hanem a felvilágosodás nagy szerzőire, tehát valószínűleg csak kis számban fordulhattak elő ilyen jellegű könyvek. Ami a polgárságot illeti, szintén csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Tudjuk, hogy a művelődés terén itt is jelentős változás zajlott le a századközepétől, de ennek a mi szempontunkból érdekes következményeit egyelőre nem ismerjük kellőképpen.

Tovább szűkítve a kört a főnemesség franciás érdeklődésű szárnyán belül, fontos megkülönböztető jegy a felekezeti hovatartozás. Az általunk vizsgált főurak egytől egyig katolikusok, ami nem jelenti azt, hogy a protestánsokat eleve kizárhatjuk ebből a körből, de köztudott, mennyire eltérő érdeklődésűek voltak a Bécsben nevelkedett katolikus főurak és például az erdélyi protestánsok.⁵ Sok erdélyi protestáns főúr könyvtárában található francia könyv, így például Teleki Sámuel, Teleki József, Brukenthal Sámuel stb. könyvtárában. De ezeknek a gyűjtőköre a francia állományon belül is egészen más, mint a vizsgált katolikusokénak. Elsősorban a francia felvilágosodás filozófiai, tudományos műveire terjedtek ki, és a szépirodalmi anyaguk is leginkább a felvilágosodás szerzőihez köthető. Jóval több a vallásos témájú könyv is. A konzervatívabb világnézetű és puritánabb beállítottságú protestáns főurak többsége diákként svájci, holland, német egyetemeken tanult. A német szellemhez, nyelvhez és a felvilágosodás német változatához sokkal szorosabb szálak fűzték őket, mint a franciához.⁶ Sokan közülük a francia szerzőket is németül olvasták. Ugyanakkor az „új” főnemesek között (akik ekkor kaptak bárói, grófi rangot) számos olyan protestáns akadt (lásd Podmaniczky József), aki kapcsolatai révén, élénk kulturális érdeklődésével a katolikus főnemesség e legnyitottabb szellemű csoportjával is szoros összeköttetésben állt. Fontos szerep jut a területi hova-

³ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1996, 558.

⁴ KOSÁRY, *i. m.*, 560.

⁵ FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, Bp., 1899, 48.

⁶ FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978, 176.

tartozásnak is: az északkeleti megyék főnemesei és jómódú középnemessége – legyen az katolikus vagy protestáns – élen járt az új áramlatok befogadásában.⁷ A szepesi és a zempléni arisztokraták – úgy tűnik – a nyugati megyék arisztokratáihoz hasonló vagy még nagyobb intenzitással fordultak a francia kultúra felé. Ez a kép természetesen módosulhat, mivel a kutatás jelenlegi szakaszában csupán néhány markáns példa alapján vontuk le ezt a következtetést.

A továbbiakban először – néhány példa segítségével – főuraink libertinizmus iránti érdeklődését fogjuk felvázolni. Nem térünk ki azonban arra a három jeles személyre, Csáky István grófra, feleségére, Erdődy Júliára és a hozzájuk baráti szálon kötődő Sztáray Mihály grófra, akinek portréját érdemes egy külön tanulmány keretében felvázolni. Annál is inkább, mivel róluk áll a legtöbb adat a rendelkezésünkre ahhoz, hogy a francia műveltséghez fűződő szoros és sokrétű kapcsolataikat bemutathassuk. Ez a választás részben önkényesnek tűnhet, az eddigi kutatások alapján azonban a legjelesebbnek tekinthető személyekre irányult. A választásban ugyanakkor döntő szerepet játszott az is, hogy a Csákyak esetében a francia irodalmi anyaguknál fogva páratlan jelentőségű könyvtárunk mind a mai napig fennmaradt és megtekinthető, s az egyben a legkeveset kiinduló pontot is jelentette a libertinizmus magyarországi recepciójának kutatásához.

2. A főúri könyvtárak és gyűjtők

A 18. század második felében megszorodó főúri magánkönyvtárak francia anyagát eddig elsősorban a felvilágosodás szempontjából vizsgálták. A szakirodalomban rendszerint azt olvashatjuk, hogy a felvilágosodás magyarországi térhódításával a főurak könyvtárában mind nagyobb helyet kaptak a világi tárgyú művek, a francia felvilágosodás és a modern külföldi irodalmak termékei.⁸ E gyűjtemények állományáról általánosságban annyit tudunk, hogy – elég széles körön belül – a filozófia, a társadalomtudományok, az egyetemes történelem és sokszor a természettudományok voltak leginkább képviselve. Bár a külföldi szépirodalom iránti érdeklődés növekedésére is felhívják a figyelmet, egykét erre szakosodott könyvvállományra hivatkozva – mint például a Csáky–Erdődy-gyűjtemény⁹ –, ennek ellenére a jelentősebb könyvtárak szépirodalmi állományáról az általánosságokon túl nem sok minden derül ki. Az arisztokrácia olvasási szokásairól e hiányosságok miatt meglehetősen hézagos, ha nem éppen torzult képünk van, hiszen a libertinus irodalom jelenlétéről vettek eddig legkevésbé tudomást, talán az utókor értékítélete miatt is. A francia irodalom nagy korszakának kanonizálódott anyaga képezte eddig a kutatók tárgyát.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, mi volt a „megélt” irodalom főuraink könyvtári hagyatéka alapján, nem mehetünk el észrevétlenül a mára már jórészt elfeledett francia

⁷ SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*, Bp., 1939, 8–10.

⁸ FÜLÖP, *i. m.*, 176.

⁹ Lásd SZARVASI, FÜLÖP, KOSÁRY stb.

prózaírodalmi anyag¹⁰ mellett sem. A könyvjegyzékek megismerése hozzájárulhat a kor-szak kulturális és társadalmi közegéről kialakított képünk átformálásához, még akkor is, ha ez csak annak első lépését jelenti. Most olyan könyvtári hagyatékot fogunk ismertetni, amelyeknek tulajdonosairól még nem tudunk eleget ahhoz, hogy messzebb menő következtetéseket vonjunk le, de könyvtárunk anyaga önmagában is felkelti irántuk az érdeklődést.

Fábri Anna a magyar írók történetét bemutató könyvének első fejezetében azt írja, hogy az olvasás a 18. század utolsó évtizedeiben nem számított még mindennapos elfoglaltságnak a nők körében, igaz, a férfiak közül is kevesen olvastak.¹¹ Külföldi irodalmi mintát követve ekkor kezdik magyar írók is vonzó hősnőket olvasás közben ábrázolni: az olvasó nő egy új ízlést és műveltségsményt volt hivatott kifejezni. Nemcsak az volt a kérdés, olvasson-e a nő, hanem az is, amennyiben olvas, mit olvasson. Fábri Anna ismerteti egy 1784-es, fiatal nőkhöz szóló életvezetési tanácsadót, amely arra is kitér, mit olvasson a nő; elsősorban a történeti munkákat ajánlja, míg a szépirodalommal kapcsolatban óvatosságra int: „Mesés, Román és Komédia könyveket vigyázással olvass, hogy elmédet, érzékenységedet el ne ragadozzák”.¹² S bár Fábri a végén megállapítja: „a ritka, de jól válogatott női könyvtárak sem feledtetik azonban, hogy ez időben az olvasást és főként az írást a nők számára sokan egyenesen ártalmasnak találták”,¹³ a következőkben mégis több művelt, az újdonságokra figyelmes arisztokrata nőt is be fogunk mutatni.

Fábri Anna a női könyvtárakról szólva Zichy Miklósnét, született Berényi Erzsébetet említi meg név szerint. Zichy Miklósné 1796-ban halt meg Budán. Férje, Zichy Miklós, az óbudai kastély építtetője már 1758-ban meghalt. Az özvegy grófné a kb. 2000 kötetes könyvtárát az Egyetemi Könyvtárra hagyta.¹⁴ Ennek katalógusát a könyvtár kéziratárában lehet megtekinteni. Érdekes tanulságokkal szolgál. Az állomány túlnyomó többsége német és francia szépirodalom, útleírás, latin vagy német teológia. Mielőtt közelebbről megismerkednénk a könyvtár francia irodalmi anyagával, érdemes felidézni, hogyan emlékezik meg a grófnéról Vay Sarolta a régi magyar társaséletről szóló könyvében.¹⁵ Azt írja, Zichy grófnében akkora volt a tudásszomj, hogy 1778-ban, hatvanhárom éves korában tanult meg görögül. A grófnét nagy örömmel látta termeiben Mária Krisztina hercegnő, az ország kormányzójának neje, és többször megkerestette, kölcsönözn-e neki ezt vagy amazt a munkát könyvtárából. „Zichynének Budán oly pompás könyvtára volt ugyanis, aminőnek akkor, mása alig akadt magánembernél, és a világirodalom minden klasszikus munkája megvolt benne”.¹⁶

¹⁰ ROBERT DARNTON, *Bohème littéraire et révolution*, Paris, 1983, 72.

¹¹ FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”, Bp., 1996, 7–8.

¹² *I. m.*, 8.

¹³ *I. m.*, 7.

¹⁴ SOMKÚTI Gabriella, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, A Könyvtáros, 1991/41, 295.

¹⁵ VAY Sarolta, *Régi magyar társasélet*, Bp., 1986, 36–37.

¹⁶ *I. m.*, 38–39.

A katalógus nyelvek szerint, ábécé-rendben osztályozta az állományt. Mivel feldolgozásunk nem a teljesség igényével készült, csak néhány érdekességet ismertetünk.¹⁷ A francia könyvek között képviselteti magát a felvilágosodás irodalma. A 18. század nagy regényei közül több is megtalálható: Fénelon *Télémaque*-ja, Prévost *Histoire d'une grecque moderne* és *Mémoires et aventures d'un homme de qualité*-ja, Le Sage-tól a *Gil Blas*, Fieldingtől a *Tom Jones* franciául stb. Feltűnően sok a francia női regény: fiktív emlékirat például Mme de Beaumontól, Mme du Noyer *Lettres historiques et galantes*-ja, Mme Gomez *Les journées amusantes*-ja, tündérmesék Mme d'Aulnoy-tól, Mme Bocage művei, Mlle de Montpensier emlékiratai. A memoárirodalomból is több szerepel: Cardinal de Retzé, Sullyé, amely tiltott volt, és a libertinus irodalomhoz is szokták sorolni szabadossága miatt, Bonneval emlékiratai, benne szintén pikáns részletek, amiért be is tiltották. Vannak történeti munkák is, és akad politikai gúnyirat, mint a *La vie privée de Louis XV* 1787-ből, egy elég szabad szájú mű XV. Lajos szerelmi életéről, amely a korabeli francia közönség körében igazi bestsellernek számított és természetesen ez is szigorúan tiltott volt. Ami a libertinus regényirodalmat illeti, annak gáláns avagy arisztokratikus változatából több is megtalálható: először is Crébillon fils *Lettres de la Marquise...* című levélregénye, megvan a libertinus regényeket megjelentető könyvsorozat, a Bibliothèque de campagne jó néhány példánya, Eustache Le Noble Tenelière-től az *Amusemens de la campagne*, amely gáláns történetek gyűjteménye 1737-ből. Ismeretlen a szerzője a *Lettres de Thérèse* című, 1746-ban megjelent fiktív emlékiratnak, amely a *Catalogus librorum prohibitorum* 1767-es kiadásában kétszer is szerepel. Meg kell említeni még a libertinus Chevrier regényét, a *Mémoires d'une honnête femme* címűt, illetve egy korai, 1700-as kiadású pajzán munkát, a *Les délices des Pays-Bas*-t, amelyik minden eddig megismert főúri könyvtárban megvolt, mégsem sokat tudunk róla. Megtalálható egy 1734-ben a párizsi parlament által elítélt és hóhér által elégettetett mű is, Lenglet Du Fresnoy abbé *Les princesses malabares, ou le célibat philosophique* című könyve.¹⁸ Végül egy érdekesség: Zichy Miklósné kapcsán egy másik könyvgyűjtő asszony neve is felmerül. O'Neill osztrák altábornagy (magyar nevén Onelli) felesége, Maholányi Judit 1759-ben elárvereztette 300 kötetes könyvtárukát, melyből 53 darabról tudni biztosan, hogy az ő saját könyve volt. Mielőtt elárverezték a könyveket, a cenzúra átvizsgálta és jegyzéket készített róla.¹⁹ Ebben több tiltott könyv is szerepelt, mindegyik a gáláns irodalom közismert darabja. Érdekes, hogy a megsemmisítésre ítélt könyvek közül az egyik Zichy Miklósnéhoz került, a már említett, 1757-es *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer*, de a többi is fennmaradt, és különböző magánkönyvtárakból végül az Egyetemi Könyvtárba került. Az Onelli-könyvtár a maga 300 könyvével ebben a nagy fellendülést megelőző időszakban a gazdagabb kastélykönyvtárak közé tartozott. Mint Donáth Regina megállapítja, „a konzervatív katolikus főúri családok könyvgyűjtése is a

¹⁷ A tanulmányban ismertetett könyvek azonosításához a következő bibliográfiát használtuk: GAY-LEMONNIER, *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes*, Lille, 1897.

¹⁸ DONÁTH Regina ismerteti egy Van Swieten által készített, tiltott könyvekre vonatkozó jegyzék alapján: *Van Swieten által cenzúrázott könyvek, Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 1971, 254.

¹⁹ DONÁTH Regina, *Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban*, MKsz., 1972, 210.

kor általános érdeklődésének irányához igazodott. És ezt a törekvést a cenzúra lényegében megakadályozni nem tudta.²⁰

A legjelentősebb „modern” francia könyvgyűjteményeket a 60-as években a bécsi Theresianumban tanuló főnemesei körében kell keresni. Az Apponyi-, a Batthyány-, a Csáky-, a Széchenyi-, a Viczay-, az Erdődy-könyvtárak alapítói mind itt végezték tanulmányukat.²¹ A könyv és a művelődés iránti lelkesedésükben bizonyára erősen befolyásolták őket a Hofbibliothek kiváló, tudós igazgatójának, Michael Denis atyának a Theresianumban tartott szakmai, bibliográfiai, könyvészeti előadásai,²² és természetesen Bécs pezsgő kulturális élete, a nagy könyvtárak, a rengeteg könyvkereskedés gazdag kínálata. Sajnos több olyan könyvtár is van, amelynek állománya megsemmisült vagy szétszóródott, s ezért különlegesen gazdag francia anyagokról tételes adataink vagy nincsenek, vagy csak a fennmaradt hiányos jegyzék tanúskodik róluk; mivel a könyvek maguk már nem vehetők kézbe, lényegesen óvatosabb következtetéseket vonhatunk le.

Kiváló gyűjtő volt Apponyi Antal György, aki 1774-től kezdte a már meglévő régi könyvek, kéziratok mellé a korszak irodalmát gyűjteni. A múlt századra 26000 kötetre gyarapodó könyvtárban 8000 volt a francia könyvek száma.²³ A könyvtárat Apponyi Antal fia 1827-ben Pozsony városának adományozta, ahol a múlt században megnyitották a nagyközönség számára, de nem tudták fenntartani, ezért elárverezték Londonban. Jelentős francia szépirodalmi gyűjteménye van a keszthelyi Festetich-könyvtárnak, Gödöllőn pedig Grassalkovich Antal herceg neje gyűjtött össze a 18. század végétől ritka emlékiratokban gazdag francia gyűjteményt.²⁴

A szegedi egyetemi könyvtárban található egy 1805-ből származó könyvjegyzék, az Esterházy család grófi ágának gattendorfi, azaz gátai (Győr-Sopron megye) könyvtárából. Mivel a gyűjtők személyét még nem tanulmányoztuk behatóbban, mindössze a dominánsan 18. század második feléből való, világi orientáltságú francia állomány jelentős mennyiségű női regényére, népszerű botránykrónikáira hívnánk fel a figyelmet, valamint a számos egyéb regényre, köztük néhány libertinus műre. Úgy tűnik, a főúri könyvtárak francia könyvei között kötelező darab volt Richelieu, Rabutin, Sully levelezése, memóriája, az életükről szóló anekdotagyűjtemények. Ugyanezt a benyomást kelti az egyik Batthyány-könyvtár katalógusa a 18. század végéről, amelyiknek rendkívül gazdag francia állománya keresztmetszetét nyújtja a legdivatosabb francia szépirodalmi olvasmányoknak: a felvilágosodás irodalmától a szentimentális női regényeken át a libertinus regény szelídebb változatáig. Ez a katalógus magába ötvözi a fejezetben tárgyalt összes többi könyvtár anyagát is.

Különlegesen gazdag volt a 18. század közepétől gyűjtött hédervári Viczay-könyvtár. A 15000 kötetes könyvtárban mintegy 6000 francia mű volt. A könyvtárat Viczay I.

²⁰ DONÁTH, *i. m.*, 212.

²¹ GREMMEL–FLEISCHBACH, *Album der K. u. K. thesesianischer Akademie*, Wien, 1880.

²² CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., 1987, 138.

²³ Itt következő adataink SZARVASI Margit *Magánkönyvtáraink...* című könyvéből, valamint a fent idézett *Magyar könyvtártörténet*-ből származnak.

²⁴ BARANYAI Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*, Bp., 1920.

Mihály, nagy bibliofil és műgyűjtő alapította.²⁵ Jelentős érem- és fegyvergyűjteménye is volt, könyveit díszes, vörös bőrkötésbe köttette. Gyűjtőszenvédélyét fiának, Viczay II. Mihálynak is átadta, aki egyébként 1771-ben a Theresianumban tanult, és 1776-ban feleségül vette Grassalkovich Antal leányát, Annát. A gazdag könyvtár tekintélyes része e században egy tűzvész során elpusztult, de fennmaradt a katalógusa, melyet kétszer írtak össze: először 1769-ben, másodszor Viczay II. Mihály halála után, 1846-ban.²⁶ A katalógus alapján az derül ki – s ez a főúri könyvtárak nagy részére érvényes volt –, hogy a 19. században rohamosan csökken a gyűjtés buzgalma, szinte alig találjuk meg a 19. század elejének jelentős munkáit, legyen az francia, német stb. mű. Pontos statisztikai vizsgálatot nem végeztünk, a domináns jellegzetességekről azonban enélkül is meggyőződhetünk: az állományban leginkább a 18. században megjelent könyvek képviseltetik magukat. Ezen belül nyelvek szerint a latin, a francia és a német nyelvűek voltak a legnagyobb mennyiségben, tematikailag pedig a történelmi és a jogi munkák, de jelentős hely jutott a szépirodalomnak is, s ezen belül a francia könyvek dominanciája egyértelmű. Feltűnően kevés volt viszont a teológiai mű. A nagyszámú francia szépirodalmi alkotás felkeltette érdeklődésünket a gyűjtők iránt. Egyelőre kevés adattal rendelkezünk ahhoz, hogy a francia könyvek iránti lelkesedés mögötti indítékokat megmagyarázhassuk. Véleményünk szerint azonban – az állomány összetétele alapján – többről van szó, mint a francia könyvek divatjáról vagy a tiltott irodalomnak csupán tiltottsága miatti megvásárlásáról, ahogy azt egyesek feltételezik.²⁷

A Viczay család gyűjtőszenvédélyével és gyűjteményeivel eddig egyetlen tanulmány foglalkozott.²⁸ Ebben a könyvtár állományáról, a gyűjtők személyéről kevés szó esik. Kiderül viszont, kik voltak szállítói az idősebbik Viczaynak, akit jól ismertek a bécsi és a pozsonyi könyvkereskedők. A tanulmány szerzője megemlíti továbbá egy Artaria nevű bécsi kereskedés levelét, amelyik szép francia és angol könyveket kínált fel a grófnak. Viczay II. Mihályról Townson angol utazó is megemlékezik útleírásában, méltatva gyűjteményeit, szép könyvtárát, és külön kiemeli az angol ízlésű kastélyparkját.²⁹ Érdekesség, hogy az ifjabb Viczay feleségének, Grassalkovich Annának tulajdonítottak sokáig egy német nyelven, 1790-ben megjelent politikai röpiratot, melynek *Etwas für Ungarn von einer Patriotin* volt a címe. Ebben egy kozmopolita hangján az exkluzív nemzeties szellemet támadja a szerző, aki azonban Ballagi Géza szerint nem Viczay grófné, hanem a Felsőbüky Nagy család egyik nőtagja.³⁰ A feledésbe merült hédervári Viczayakkal kapcsolatosan még egy érdekes tény érdemes megemlíteni: Fekete János fiának nevelője, Johann Czepelak, aki Feketével élénk, bensőséges hangú levelezést folytatott, és Fekete egyik könyvbeszerzője lévén, több levelében könyvekről is beszámolt neki, a 80-as évek

²⁵ ZÁVODSZKY Levente, *Viczay Mihály, a műgyűjtő és Pray György barátsága*, Katolikus Szemle, 1932, 340–356.

²⁶ A hédervári Viczay-könyvtár katalógusát az OSZK Kézirattárában őrzik.

²⁷ KOSÁRY, *i. m.*, 558.

²⁸ ZÁVODSZKY, *i. m.*

²⁹ Robert TOWNSON, *Voyage en Hongrie*, London, 1797, 64.

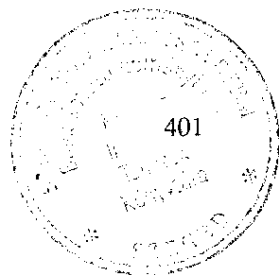
³⁰ BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888.

végén keltezett leveleit már mint az ifjabb Viczay Mihály gróf gyermekeinek nevelője írja.³¹

A hédervári könyvtár gyűjtőiről nem tudunk ennél többet, de a könyvállomány izgalmas francia anyaga további kutatásokra ösztönöz. Most csak vázlatos bemutatására van módunk, annál is inkább, mivel a katalógus rendkívül hiányosan, az esetek többségében csak a címet megjelölve írja le a könyveket, ezáltal a jórészt ma már ismeretlen művek szerzőjének, illetve kiadási idejének megállapítása hosszú időt igénylő feladat. A katalógusba cím szerint, ábécé-rendben, többféle kézírással kerültek beírásra a könyvek. A francia állományban tekintélyes helyet foglal el a szépirodalom, azon belül is domináns a regény- és meseirodalom. Marivaux regényei (*La vie de Marianne*, *La voiture embourbée*), Le Sage, Prévost, Defoe (franciául) nem hiányozhat ebből a gyűjteményből. A 18. századi költészet, színház lényegesen kisebb mértékben képviselteti magát. De több, már a 17. század végétől származó pajzán mű is megtalálható. Érdekesség például az 1663-ban megjelent, *Le jaloux par force ou le bonheur des femmes qui ont des maris jaloux* című, tréfás mű. Megvolt Bourdeille-től, azaz Brantôme-tól a *Híres hölgyek (Dames illustres)*, a *Kacér hölgyek (Dames galantes)* és a *Híres férfiak (Hommes illustres)* is, 1699-ből. Az 1700-as *Les délices des Pays-bas* itt is megtalálható volt, csakúgy, mint a Zichy-könyvtárban. A 17. század végétől való a *Les intrigues galantes de la cour de France* egy kötete, mely sok más, a katalógusban található könyvhöz hasonlóan a francia uralkodók, híres emberek szerelmi életét tárja fel. Megemlítenénk még ebből az időszakból a *Lettres portugaises*-t, valamint Mme de Sévigné és Mme de Maintenon leveleit, melyek főúri könyvtárak jegyzékeiben – főleg ott, ahol női olvasókat feltételezhetünk – szintén gyakran előforduló művek. A 18. század elejéről a pikáns részletekben bővelkedő *Lettres de Messire Roger de Rabutin* – úgy tűnik – szintén alapolvasmánya a kornak, csakúgy, mint a *Lettres de Thérèse*. Jelentős a női irodalom az egész századból: Mme Gomeztól több könyv is: a *Les journées amusantes*, a pajzán *Cent nouvelles nouvelles*, Mme Bedacier könnyed hangvétellű *Les petits soupés de l'été*-je, Mme Montpensier levelei, Mme de Graffigny *Lettres d'une péruvienne*-je, Mme Riccoboni és Mme de Beaumont több regénye, Mme de Saint-Aubin *Le danger de l'amour*-ja, mely előzménye a *Veszedelmes viszonyoknak*, Mme de Beauharnais *Abélard*-ja, a *Bibliothèque des dames* – és még sorolhatnánk. Nőkről, nőkhöz szóló munka egyéb is megtalálható: 1725-ből a *L'art d'aimer à la mode de Paris*, 1758-ból egy bizonyos Boudier de Villemert-től a nők védelmére írt mű, a *L'ami des femmes*, végül a *De l'homme et de la femme* című tudományos könyv. Még folytathatnánk a sort a különböző szórakoztató vagy gáláns anekdotagyűjteményekkel, melyek szintén a szórakozni vágyó, véleményünk szerint női olvasó ízlésére vallanak.

A feltűnően nagy mennyiségű női irodalom mellett kiemelkedően nagy számban találunk válogatott és sokszor a műfaj frivolabb típusába sorolható libertinus regényeket. A műfaj nagy klasszikusai: Crébillon fils-től a *Sopha*, a *Les égarements...*, Dorat-tól egy gyűjteményes kiadás, Duclos-tól a *La Confession du Comte de...*, Nerciat jóval szabad-

³¹ Országos Levéltár, Fekete család, E584.

sabb *Feliciája*, a kétes hírű Chevrier *Le colporteur* és *Le ridicule du siècle* című, szélsőségesen frivol hangú botránykrónikái. Érdeemes megemlíteni a libertinus Nougaret-t, kinek művei ugyan kevésbé álltak ki az idők próbáját, akkoriban azonban, a magyar könyvtárak tanúsága szerint is igen népszerű lehetett, a hédervári jegyzékben két műve is szerepel. Réstif de la Bretonne is képviselteti magát egyik korai regényével, a *Le ménage parisiennel*. Nagy libertinus szerző volt Caylus gróf, tőle is található egy példány. Végül a kor egyik legszabadosabb műve, a *Thérèse philosophe* sem maradhat ki a felsorolásból. Ezt az 1748-ban kiadott pornográf regényt manapság Boyer d'Argens-nak tulajdonítják. A sort folytathatnánk ismeretlen szerzők elfeledett, könnyed, olykor meglehetősen frivol műveivel. Egyet emelnénk ki közülük, melynek jelenléte némi magyar vonatkozással is magyarázható, ráadásul ritkaságnak számít: a *Julie philosophe ou Histoire d'une citoyenne active et libertine* című mű 1792-ből, amely más hírességek mellett egy Van der Noot gróffal kapcsolatos gáláns történetet is elbeszél, akinek Magyarországon, Zemplén megyében is éltek rokonai, s többek között a Csáky családdal állt rokonságban.

A libertinus regények mellett szép számban találunk az akkoriban a történelem címszava alá sorolt ún. botránykrónikákat, hírhedt személyiségek visszaemlékezéseit (már a fenti felsorolásban is akadt olyan, amit ebbe a körbe is lehetne sorolni). Például Richelieu herceg magánéletéről több könyv is található, csakúgy, mint a hírhedt Choiseul herceg, valamint a Bernis kardinális életét övező botrányokról szóló írások. Végül két különböző kiadásban is megvolt a *Mémoires secrets tirés des Archives des souverains de l'Europe*.

A tiltott könyvek egy másik típusából, az antiklerikális irodalomból is előfordul egy-két példány, főleg a jezsuitizmust támadó, gúnyoló munka, mint például az 1782-es *Les aventures galantes de quelques enfants de Loyola*, vagy egy ennél komolyabb, a *Sur la destruction des Jésuites en France*. Végezetül ne feledkezzünk meg a felvilágosodás irodalmáról se. A nagy klasszikusok mind képviseltetik magukat, de meglepő, hogy az eddig ismertetett irodalomhoz képest szerényebb mennyiségben. Rousseau-tól nincs egyetlen teljes kiadás sem, csupán egy-egy kötete, valamint az *Emil* és két *Discours*. Voltaire sokkal több könyvvel szerepel a jegyzékben, feltűnő azonban szépirodalmi és történelmi munkáinak dominanciája. Kettejükön kívül Montesquieu képviselteti magát, munkáinak gyűjteményes kiadása mellett a *Lettres persanes* és a *L'esprit des lois* is megvolt. A felvilágosodás egyéb íróitól, filozófusaitól viszont alig találunk valamit.

Reméljük, ebből az ismertetésből is kiderül, milyen sajátos összetételű könyvtár a hédervári Viczay-könyvtár. Az állomány gazdag szépirodalmi anyagát az idősebbik Viczay alapozta meg, de valószínűleg fia, és feltételezésünk szerint annak felesége volt döntő befolyással a könyvtár jellegzetesen a 18. század második felét meghatározó, világi profilú külföldi könyvállományának kialakítására. A könyvben a szórakozást kereső, az új mentalitásra, életformára nyitott s azt megismerni vágyó, felvilágosult női olvasó képe is megjelenik előttünk a tematikai eloszlás alapján. Mellesleg csupa olyan könyvről van szó, amelynek olvasásától óva intenek – nyilván nem véletlenül – a korabeli nőknek szóló életvezetési tanácsadók. Másfelől azonban a könyvtár bővelkedik tudós munkákban, főleg német és latin nyelvű történelmi és jogi tárgyú, valamint művészetekkel kap-

csolatos könyvekben is. Véleményünk szerint tehát a Viczay-könyvtár esetében igenis feltételezhetünk némi tudatosságot a gyűjtőkör szempontjából – még akkor is, ha ez a kor divatos olvasmányaira irányult –, különösen a libertinus irodalom terén, amelynek átfogó és nívós válogatását nyújtja ez a kis gyűjtemény.

Válogatásunkkal arra törekedtünk, hogy a művelt főnemesség eddig csak általánosságban ismertetett könyvkultúrájáról kézzelfoghatóbb képünk legyen, s rávilágítsunk a kor olvasójának szerzteágazó érdeklődésére. Az általunk kiválasztott gyűjtők jellegzetes példái a felvilágosult főneméseknek, s az sem véletlen, hogy a felsoroltak a nyugat-magyarországi földbirtokos arisztokráciához tartoztak.

A francia könyvvállományok számbavételekor önkéntelenül is felvetődik a kérdés: hogyan juthattak hozzá a könyvtárak tulajdonosai ennyi tiltott könyvhöz? József uralkodásáig Magyarországon is nagyon szigorúan ellenőrizték a külföldi könyvek behozatalát, amikor is némi enyhülés következett be, bár épp a libertinus regényirodalom merészebb változataira és a politikai gúnyiratokra József alatt is mindvégig fenntartották a tiltást.³² Ennek ellenére a cenzúralazítás, a tiltás többféle körének bevezetése révén főúri könyvtáraink kimutathatóan a józsefi időkben megszerezték be legtöbb libertinus, antiklerikális stb. könyvüket. Erre azért is volt lehetőség, mert a határon jóval kevésbé szigorúan ellenőrizték a könyvszállítmányokat, a nemesek pedig könnyűszerrel lefizethették a vámhivatali tisztviselőket, vagy pedig hatalmuk és kapcsolataik révén nagyobb sikerrel tudták visszaszerezni elkobzott könyveiket, mint az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozó honfitársaik.³³ Ezt megelőzően, Mária Terézia idejében, 1774-ben például még egy Esterházy herceggel is előfordulhatott az, hogy harminchat Magyarországra szállított francia könyvből a pozsonyi cenzúrahivatal kilencet elkobzott.³⁴ A veszélyes könyvek azonban nem felvilágosult munkák voltak, hanem olyan libertinus regények, mint például Dorat *Les malheurs de l'inconstance*-a. Olyan szórakoztató könyvek, amelyeket – mint arról Esterházy megbízottja a hatóságokat tájékoztatta – csak saját szórakoztatására vásárolt meg a herceg. Ennek ellenére az Onelli-hagyaték kapcsán is láthattuk, mennyire kiegyensúlyozatlan volt a cenzúrahivatal és a revizorok működése, s látszólagos szigorúságuk ellenére sokféleképpen ki lehetett őket játszani. A számos, már ismert példa közül a megvesztegetés mellett a csempészkereskedelem felvirágzását kell megemlíteni. A Magyarországon, főleg Pesten és Budán működő, zömében osztrák könyvkereskedőknél megrendelt, tiltott könyveket busás áron ugyan, de be lehetett szerezni, lévén, hogy a kereskedők általában szoros rokoni vagy üzleti kapcsolatban álltak osztrák, illetve német kereskedőkkel, akik egyenesen a kiadóktól, illegálisan hozták be csempészekkel a megrendelt könyveket, s juttatták át azután a magyar határon.³⁵ A főúrak ezenkívül maguk is hozták Bécsből tiltott könyveket, a hazafelé már üres bor- vagy gabonaszállít-

³² KOSÁRY, i. m., 525.

³³ FÜLÖP, i. m., 74–75; SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra*, Bp., 1938, 15.

³⁴ Idézi Rebecca A. GATES, *Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary*, *The Journal of Library History*, 1987, 30.

³⁵ FÜLÖP, i. m., 73.

mányba rejtve³⁶ vagy megannyi más módon. Híressé vált a Forgács grófok esete, akiknek az 1780-as években egy Joseph Gaillard nevű későbbi francia líkőrgyáros még pozsonyi kereskedő korában szállít többször is tilos (antiklerikális) könyveket Párizsból.³⁷ Az is előfordult, hogy külföldi diplomaták működtek közre könyvek beszerzésében: a kémjelentések szerint a francia, a porosz, az olasz követek tettek rendszeresen ilyen szívességet.³⁸

II. Lipót és különösen I. Ferenc szigorú cenzúraendelkezései megakadályozni ugyan nem tudták, mindenesetre alaposan megnehezítették a könyvek beszerzését, különösen a könyvkereskedőket zaklatták állandóan.³⁹ Ennek hatása érződik a főiri könyvtárak francia állományán is, a 80-as évek végének, a 90-es éveknek irodalma lényegesen kisebb mértékben képviselteti magát, holott a könyvgyűjtés üteme e könyvtárak esetében általában csak az 1800-as évek első évtizedeiben lassult le vagy szűnt meg egészen.

E vázlatos ismertetés, mint már említettük, egy nagyobb, széles körű kutatás keretébe illeszkedik. Célunk e tanulmánnyal nem csupán az volt, hogy bemutassuk, milyen módszerrel tartjuk lehetségesnek a libertinizmus magyarországi fogadtatásának bemutatását, hanem az is, hogy kiderüljön, ennek segítségével a 18. század magyar művelődéstörténetének eddig homályban maradt területei és méltatlanul elfeledett alakjai válhatnak ismét érdekessé a tudomány számára.

³⁶ ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota tiltott könyvei*, Arad, 1917, 20.

³⁷ FÜLÖP, *i. m.*, 74.

³⁸ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., 1922, 92.

³⁹ SASHEGYI, *i. m.*, 15–16.